

Pojem jako „logický objekt“? [1994]

Pavel Materna, Pojem jako logický objekt, *Filosofický časopis* 41, 1993, č. 5, str. 843–857.

Pavel Materna nedávno seznámil v článku *Pojem jako logický objekt* interesovanou veřejnost se *základní explikační hypotézou* (zkráceně ZEH), představující část teoretických východisek grantového projektu *Nová logická teorie pojmu*. V navázání na Bolzanovu koncepci „vět o sobě“ a na Fregeho a Churchovo pojetí navrhuje chápat pojmy „jako objektivní (tj. nikoli mentální) abstraktní entity, které jsou strukturované“ (str. 847), případně jako „abstraktní entity, které mohou sloužit jako smysl výrazu a které vedou (či mohou vést) k objektům: zprostředkovávají tak spojení výrazu a objektu“ (str. 848). Jeho cílem je zjistit, zda by bylo možno na základě této dvojí inspirace dospět k integrovanému novému pojetí „pojmu jako logického objektu“, jak to formuluje v samotném názvu svého článku.

Autor si je vědom povážlivé situace v tzv. moderní logice, která opustila nejen některé termíny tradiční logiky, ale dokonce rozsáhlou tradičně logickou tematiku. Tím se řadí k logikům, kteří se nechťejí zabývat jen logikou jako speciální vědeckou disciplínou (blízkou matematice), ale chtějí udržet při životě a v platnosti alespoň některé okruhy problematiky filosoficko-logické. Zamýšlí to však dělat způsobem, který se mi nezdá dost principiální, neboť se v odůvodnění svého soustředěného zájmu o logický problém „pojmu“ jen velice formálně opírá o „frekvenci používání výrazu *pojem* v běžném životě i v odborných a filosofických textech a rozhovorech“, která prý – navzdory vymizení tohoto výrazu z moderní logiky – „nijak nepoklesla“ (str. 843), a vedle toho o „naši intuici“, kterou doporučuje zájmu logických analytiků. Má totiž za to, že pokračující užívání výrazu „pojem“ je „vynuceno naší intuicí“, a proto se nehodlá spokojit s tím, jak moderní logika „ztratila o tuto kategorii zájem“, ale chce podat „logicky uspokojivou *explikaci*, tj. takové zpřesnění významu výrazu *pojem*, které by respektovalo základní intuice a vedlo k vyjasnění významu těch kontextů, v nichž cítíme potřebu použít výrazu *pojem*“.

Na rozdíl od Pavla Materny mám za to, že ty nejzávažnější důvody, proč dnes filosoficky tematizovat „pojem“, jsou zásadní povahy, a navíc že jejich současná aktuálnost koinciduje s v ážnou krizí dosavadní tradice pojmového myšlení řeckého typu. Tato krize nejen provází, ale spoluzpůsobuje otřes, rozpad a konec celé jedné epochy filosofického myšlení vůbec. Jsem proto přesvědčen, že problematika Maternou v úvodu jeho článku exponovaná musí být myšlenkově uchopena v širším a zejména hlubším kontextu, zvláště pak v souvislostech dějinných, které jsou v Maternově textu bohužel zcela vyloučeny z úvah (nepočítáme-li zmíněné tři autory, v nichž ovšem autor vidí jen inspiraci, aniž by se pouštěl do podrobnější analýzy, arciť vyloučené krátkostí předkládaného textu; všechno však nasvědčuje, že nemá být ani součástí uskutečňovaného projektu). Pojmovost sama procházela od prvních počátků v nejstarší řecké filosofii (která se zprvu vyvíjela v těsné blízkosti a vzájemné propojenosti s myšlením geometrickým, v němž viděla svůj vzor) významnými proměnami a zejména ve středověku pozoruhodným rozvojem. Každé nové (filosofické) pojetí pojmu se proto bude muset pokoušet o vymezení vlastních pozic a jejich předpokladů v diskusi s názory předchůdců a současníků. Nic podobného nemám v tuto chvíli pochopitelně na mysli. Rád bych jen poukázal na některé okolnosti spíše systematické povahy, které by mohly upadnout (a obvykle vskutku upadají) v zapomenutí.

Na prvním místě je třeba připomenout, že logika jako filosofická disciplína vlastně nebyla dodnes řádně ustavena, neboť Aristotelés, který je tradičně považován za zakladatele logiky jako zvláštní disciplíny, ji ustavil již jako obor nefilosofický (byť vyznačující se nesčetnými filosofickými rezidui, filosoficky však nespojenými ad integrum). Vycházím z představy, že filosofie se za žádných okolností nesmí vzdát svého základního vztahu k celku (a k jednotlivým celkům), což se pak nutně vztahuje i na všechny její subdisciplíny (na rozdíl od speciálních věd, které mají naopak tendenci se dále dělit do stále specializovanějších, užších oborů, takže vznikají značné problémy s komunikací s jinými obory). Filosofická logika tedy musí být pěstována tak, aby nepřestávala být celou filosofií (i když bude své důrazy a svůj badatelský zájem soustřeďovat převážně na určité okruhy problematiky; které to budou, nelze předem nadekretovat). Za uvedených dvou předpokladů je třeba si položit následující otázky: 1) co znamená, že pojem má být zkoumán jako „objekt“, 2) jak se liší „objekt“ logický od obecně filosofického.

1) Může být pojem pokládán za objekt? Všude, kde mluvíme o objektu, musíme – výslovně nebo mlčky – předpokládat možnost nějakého subjektu se k onomu objektu vztáhnout. Jakmile tedy učiníme tématem svých úvah pojem jako objekt, musíme si položit otázku, jak se můžeme ve svém myšlení k takovému objektu vztáhnout. Pojmové myšlení je řecká novinka, vynález prvních filosofů (možná ještě starších, než jsou ti známí a podle jména již nejstarší tradicí uváděni, mezi nimiž je jako první vzpomínán Thalés). To znamená, že ne každé myšlení (něčeho) už musí být pojmové. Předběžně můžeme uvažovat pojem jako „prostředek“ či „nástroj“, pomocí kterého se myšlení může daleko přesněji a jednoznačněji vztáhnout k nějakému „objektu“. Z toho pak vyplývá, že onen Maternův pokus, chápat sám pojem jako nějaký objekt, nás uvádí do docela zvláštních potíží. Chceme-li přesně pojmově „pojmové“ jako objekt, potřebujeme k tomu nějaký myšlenkový prostředek či nástroj, který našemu myšlení dovolí se přesně a jednoznačně vztáhnout k tomuto „objektu“. Tímto „nástrojem“ by měl být pojem „pojmu jako objektu“. Tento pojem „pojmu“ ovšem sám nemůže být objektem, neboť bychom nutně potřebovali nějakého dalšího pojmu, který není objektem, abychom jej mohli myslit (přesně, jednoznačně a právě jako objekt). Zde bych se vlastně také mohl dovolat na „intuici“, která nás „nutí“ mluvit o pojmu, a to nikoli jako o objektu, neboť „pojem“ je to, pomocí čeho dokážeme ve svém myšlení „pojmově“ nějaký objekt. Bylo by zcela nepochopitelné, kdybychom pojmy chtěli zařadit do zvláštní množiny „objektů“, za jejichž pomoci a jejichž prostřednictvím můžeme v myšlení „pojmově“ ostatní objekty, a kdybychom celou tuto množinu zvláštních objektů vybavili nezdůvodněným privilegiem, že je naše myšlení má k dispozici jinak než ostatní objekty, takže se k němu už nemusí chápavě či pojmově vztahovat jako k objektům (a tedy za pomoci příslušných pojmu).

Z těchto úvah vyplývá, že „pojem o sobě“ nemůže být chápán (pojímán) jako objekt, nýbrž že se objektem stává teprve tenkrát, když se k němu jako k objektu myšlenkově vztáhneme. Jestliže však „pojem o sobě“ (jako údajná analogie Bolzanovy „věty o sobě“) nemůže být totožný s „pojmem jako objektem“, otvírá se před námi otázka, proč vůbec máme „pojem o sobě“, který objektem není, interpretovat jako „objekt“, byť logický (ale v dalším budeme ovšem sledovat, zda je nějaký rozdíl mezi objektem logickým a objektem filosofickým). Pojem a pojmovost nám totiž teprve umožňují, abychom něco jakožto objekt chápali, pojímali. (Mytické myšlení nezná ani pojmy ani „objekty“.) Chtít předpokládat, že pojem je „objektem“ ještě dříve, než byl pomocí nějakého jiného pojmu/non-objektu jakožto objekt ustaven, je

nejenom bezdůvodné, ale očividně chybné.

2) Mezi objektem „logickým a „filosofickým“ není žádný rozdíl, pokud logiku chápeme jako disciplínu vsutku filosofickou. Pokud bychom ovšem chtěli trvat na „logickém objektu“, aniž bychom tím prejudikovali „objekt filosofický“, bylo by to nutno chápat jako znamení toho, že jsme opustili půdu filosofickou a že v tom případě logiku chápeme jako speciální disciplínu vědeckou (abstraktní, tj. která se nevztahuje k celku ani k jednotlivým celkům, nýbrž jen k jejich aspektům). A pak ovšem se dostáváme zase k jistým nezanedbatelným obtížím: jaký je potom rozdíl nebo vůbec vztah mezi husserlovským (na Brentana kriticky navazujícím) „intencionálním objektem“ a Maternou ustaveným „pojmem jako logickým objektem“? Materna zdůrazňuje, že se pojmem chce zabývat jakožto „objektivní“ (tj. nikoli mentální) abstraktní entitou. Tradiční pojetí pojmu (a na něm ustavená „intuice“, o jejíž genezi nehodlám ovšem v tuto chvíli vést diskusi) dovoluje srovnávat pojmy, pokud jde o úroveň jejich obecnosti. Jakmile však z pojmů uděláme „objektivní entity“, zredukujeme jejich „abstraktnost“ na zjednodušenost modelu, ale zcela ztratíme možnost mluvit smysluplně o obecnosti. (Příklad: pojem trojúhelníka je obecnější než pojem čtverce nebo kruhu, zatímco příslušné intencionální objekty jsou individuálními entitami; větší „abstraktnost“ obecného trojúhelníka jakožto intencionálního objektu by snad mohla být spatřována v tom, že – na rozdíl od kruhu, čtverce nebo rovnostranného atd. trojúhelníka – není znázornitelný v reálném kontextu, nýbrž pouze „mínitelný“.)

Maternův pokus chápat pojem jako ryze objektivní entitu a očistit jej takto ode všech souvislostí s „mentálními“ akty (tedy akty vědomí, akty myšlení) je nejen redundantní (přínejmenším do té doby, dokud nevyjasní nutnost ustavení pojmu „pojmu jako logického objektu“ vedle nebo proti pojmu „intencionálního objektu“), ale je v rozporu jak s „intuicí“, tak s nejfrekventovanějšími způsoby užití tohoto termínu jak v běžném hovoru, tak v diskurzu odborných disciplín, které si neustanovují jako cíl pojem a pojmovost tematizovat a kriticky přezkoumávat. Navíc se zdá, že se mu nedaří vyhnout závažným konfuzím.

Navrhuji k úvaze změněné chápání pojmů a pojmovosti: pojmovost je způsob, jímž myšlení strukturuje a organizuje vlastní průběhy (tedy akty), a to způsob, který dovoluje dávat do „logických“ (tj. pojmových) souvislostí rozsáhlé pojmové struktury včetně jejich širších až nejširších kontextů, tj. který umožňuje a (zčásti) zakládá logickému myšlení jeho systematickosti. Logika ve filosofickém smyslu by pak nebyla vůbec disciplínou zabývající se pouze formálními aspekty a formální strukturou myšlení, nýbrž byla by původně filosofickou disciplínou zabývající se povahou LOGU. Termín LOGOS sám pak musíme chápat jako pracovní název pro to, co z mnohého dělá jedno, aniž by mnohost mnohého rušilo. Zdá se, že prvním filosofem, který takto LOGOS chápal, byl Hérakleitos. Kombinací dvou zlomků můžeme jeho pojetí v jistém, snad ne příliš odvážném hermeneutickém aktu rekonstruovat následovně: LOGOS je to, bez čeho by i nejkrásnější krásný svět zůstal pouhou hromadou věcí nazdařbůh rozházených (což lze přeformulovat tak, aby to platilo také o organickém těle). Jisté zlomky tohoto pojetí lze zachytit ještě u Aristotela, když se táže, zda je LOGOS dělitelný. Dospívá k závěru, že ano, ale nikoli do nekonečna, neboť nejmenším kouskem LOGU je slovo. I slovo lze ovšem dále dělit, ale pak už tam nenajdeme žádný LOGOS. Z toho pak vyplývá, že LOGOS je to, co z pouhé hromádky hlásek (nebo písmen) dělá slovo, neboli co slovu dává smysl (spíše než význam; mohli bychom totiž říci, že každé slovo má řadu lexikálních významů, což je naše objektivující konstrukce, ale v izolaci nemá žádný smysl; smyslu se mu dostává teprve díky

LOGU, a to LOGU širokého kontextu, v jehož rámci LOGOS uvažovaného slova má přesný „kus“ či „složku“ onoho širšího smyslu).

Rádl navrhoval vidět funkci pojmu v tom, že z chaosu na nás dotírající skutečnosti vykrajuje tvary, díky kterým od sebe odlišujeme jednotlivé „objekty“ (a to buď „správně“, tj. tak, že se to v širších kontextech osvědčuje, nebo „nesprávně“, takže se to neosvědčuje; v onom „vykrajování“ je tedy vždycky moment „zkoušky a omylu“): jako významná součást zkušenosti je pojem „návodem, jaké stanovisko zaujmout k okolí, na jaké věci upnout pozornost, jaké obrazy vykreslit do mlhy zjevů kolem nás“. Chtít pojem interpretovat tak, že jej nejprve přesuneme mezi „objekty“, že jej učiníme „objektivní entitou“, se mi zdá být postupem i metodicky pochybeným, nejen filosoficky marným (neboť hlavním filosofickým problémem je, jak se vůbec „něco“ může pro nás stát „objektem“). Je-li pojem myšlenkovým prostředkem či nástrojem chápání a pojímání tak objektivním, jako je kladivo prostředkem manuálním, žádným popisem ani analytickým prozkoumáváním nepoznám jeho nejzákladnější vlastnosti, odhlédnu-li od myšlenkových („mentálních“) aktů, stejně jako nepochopím, co je to kladivo, odhlédnu-li zcela od aktivit manuálních.

Ladislav Hejdánek